

KÖVICS EMMA

A Páneurópa-mozgalom fogadtatása Németországban 1924–1932

Csaknem egyéves propaganda és előkészítő munka után 1924-ben R. N. Coudenhove Kalergi, aki egy osztrák grófnak egy japán diplomata leányával kötött házasságából született, s ekkor a Csehszlovák Köztársaság állampolgára volt, létrehozta Bécsben a Páneurópa Uniót az általa szervezett politikai mozgalom irányítására. Coudenhove mozgalma az első világháború utáni Európa mély gazdasági, szociális, politikai, morális és szellemi kríziséből az európai államok szorosabb együttműködésében, gazdaságuk egységes vámterületté integrálásában, s végső fokon egy európai államszövetség formájában megvalósítandó egységében, illetve a szellem európaizálásában keresett kiutat. A különböző polgári eszmeáramlatokból táplálkozó kozmopolita Páneurópa-gondolat és -mozgalom sorsát, térhódításának, esetleg gyakorlati eredményességének mértékét számos objektív gazdasági, társadalmi, történeti faktor befolyásolta.¹ Tanulmányunkban azt a lényegesnek tartott tényezőt vizsgáljuk közülük, hogy milyen visszhangra, támogatásra, illetve kritikára találtak a Páneurópa-mozgalom elképzelései a weimari Németország hivatalos politikájában, mértékadó gazdasági és politikai köreiben, valamint a politikai közvélemény formálásában elsőrendű fontosságú sajtóban.

A német álláspontok, vélemények fontossága egyrészt azzal magyarázható, hogy a párizsi békerendszer formájában létrehozott új európai rendben Németország – a békeszerződés öt sújtó valamennyi rendelkezése ellenére is – nem pusztán földrajzi fekvése, hanem gazdasági adottságai és hatalmi-politikai lehetőségei alapján is központi szerephez jutott.² Coudenhove mozgalma, amely nem egy, az európai szétforgácsoltságot fokozó regionális csoportosulást, hanem az egész kontinens egységesülését szolgáló programmal lépett fel, nyilvánvalóan nem hagyhatta figyelmen kívül Németország álláspontját a legfontosabb európai kérdésekkel kapcsolatban. Páneurópa nemcsak Németország ellen, de Németország nélkül sem volt elképzelhető, s az európai integráció megtervezésekor messzemenően tekintettel kellett lenni e nagyhatalmi adottságokkal rendelkező európai állam érdekeire, politikai állásfoglalásaira.

A németországi visszhang, értékelés másrészt azért volt különösen fontos a Páneurópa-mozgalom számára, mert Európa neuralgikus problémái – a határok kérdése, a

¹ A Páneurópa-mozgalom történetéről, a Páneurópa Unió tevékenységéről, valamint R. N. Coudenhove Kalergi politikai pályájáról ld. *Kövics Emma: Páneurópa-koncepció az 1920-as években. Párttörténeti Közlemények. 1976. 4. sz.*

² *Diószegi István: Kétvilágháború árnyékában. Nemzetközi kapcsolatok története 1919–1939. Bp., 1974.*

nemzeti kisebbségek ügye, a jóvátétel, a gazdasági nehézségek, a leszerelés vagy a Szovjet-unióhoz való viszony – a legszorosabban vett német ügyek is voltak, s az ezek megoldására tett páneurópai javaslatok sorsát döntően befolyásolta, s nemegyszer a javaslatok tartalmát is formálta a róluk kialakult német koncepció. A német reagálások jelentősége indokolja, hogy áttekintsük a weimari köztársaság hivatalos és félhivatalos külpolitikai álláspontját Coudenhove mozgalmával kapcsolatban, s elemezzük a Páneurópa-terv németországi sajtóvisszhangjának legjellegzetesebb megállapításait a program egy-egy fontos elemével kapcsolatban. A politikai áramlatok szerinti vizsgálatnál konkrétabb eredményt ígér ez a tematikus tárgyalási mód, mivel a rendkívül eklektikus és sajátos önfejlődést is mutató Páneurópa-gondolat lehetőséget adott olyan értelmezésekre, amelyek alapján egymástól igen eltérő politikai irányzatok csatlakozhattak a mozgalomhoz, vagy utasíthaták el annak céljait. A Páneurópa Unió programjának egyes konkrét elemeivel kapcsolatos álláspontok ismeretében mindenesetre annyi állapítható meg, hogy Németországban a szocialista és a liberális politikai áramlatok bizonyos megértést tanúsítottak a Páneurópa-terv iránt, míg a német szélsőjobboldal számára Páneurópa kezdettől fogva elfogadhatatlan volt.

Coudenhove Páneurópa-terve új alapokra kívánta helyezni az európai államok közötti politikai kapcsolatokat. Programjának kiformalódásával egyidőben tört utat Németországban a Gustav Stresemann nevéhez köthető új külpolitikai koncepció. Ez a külpolitika, amely a weimari köztársaság gazdasági és belpolitikai konszolidációja talajára épült, tartalmazott a Páneurópa-mozgalom programjával párhuzamos, azzal harmonizáló elemeket is. Ilyen volt mindenekelőtt az a törekvés, hogy Németország illeszkedjék be a nyugat-európai tőkés államok külpolitikai viszonylatrendszerébe, s kötelezettségeinek eleget téve segítse elő egy békés európai légkör kialakítását, ami egyúttal lehetővé teszi számára külpolitikai mozgásszabadsága, politikai egyenjogúsága fokozatos visszaállítását is. Így az új német külpolitika egyik legfontosabb eleme a francia–német együttműködés lett, az az együttműködés, ami Coudenhove elképzelése szerint Páneurópa megteremtésének is alapvető feltétele.³

E párhuzamosságok azonban nem fedhetik el azt a fontos ténytet, hogy Stresemann politikájában az úgynevezett európai szempontok mindig a német nemzeti érdekek érvényesülésének alárendelten jelentkeztek. A német külügyminiszter csak annyiban tulajdonított jelentőséget az európai együttműködésnek, amennyiben az a német nagyhatalmúság visszaállítását segíthette, de nem azonosult a Páneurópa-mozgalom kozmopolitizmusával, s különösen nem azon törekvéseivel, amelyekben a német nemzeti öncélúság valamiféle korlátozását vélte kimutatni. A német külpolitikai érdekek szempontjából éppen ezért elfogadhatatlan volt a Páneurópa-mozgalom terve az USA és a Szovjetunió kirekesztésére az európai politikából egy „európai Monroe-elv” szellemében.

A hivatalos német külpolitika Ausztria berlini követe, a Coudenhove híveként ismert Riedl emlékiratából tájékozódhatott először a kibontakozó Páneurópa-mozgalom céljairól. Amikor 1924 novemberében Max Warburg hamburgi bankár, a Páneurópa Unió pénzügyeinek intézője és a mozgalom egyik finanszírozója audienciát kért Stresemanntól

³ R. N. Coudenhove Kalergi: *Pan-Europa*. Wien–Leipzig, 1926., 111.

Coudenhove számára, a birodalmi külügyminiszter némi megértést tanúsított a mozgalom céljai, különösen gazdasági programja iránt.⁴

A Páneurópa Unió politikai célkitűzései nem keltettek különös érdeklődést a Külügyi Hivatalnál, ahol az egész kérdést a népszövetségi ügyek referense, Bernhard W. von Bülow kezelte, nem túl nagy megértéssel. A birodalmi kancellária számára készített összefoglaló jelentésben például csak a többi pacifista mozgalom egyikeként említették a Páneurópa Uniót az európai kisebbségek kongresszusa, az Interparlamentáris Unió, a Heile-féle Verband für europäische Verständigung és a berlini békekongresszus után.⁵ Wilhelm Marx birodalmi kancellárnak az I. Páneurópa-kongresszusra való meghívásával kapcsolatban a felkérés elutasítását, a mozgalom kiforrotatlannak ítélt politikai céljait illetően pedig tartózkodást javasolt a Külügyi Hivatal.⁶ Ez a hívős tartózkodás olvasható ki abból a feljegyzésből is, amit Bülow készített az 1927. október 9–11 között Brüsszelben tervezett II. Páneurópa-kongresszussal kapcsolatban a birodalmi kancellárnak. Az értékelés szerint az első bécsi Páneurópa-kongresszus „a zajos propaganda és a teátrális rendezés” ellenére kudarcot vallott, s mivel a mozgalom politikai céljai továbbra sem világosak és meglehetősen vitatottak is, csupán egy, a birodalmi kormány érdeklődését kifejező üdvözlő távirat küldését ajánlotta.⁷

Nem változtatta meg a német külpolitika alapvető irányát a szociáldemokraták vezetésével 1928 májusában létrejött nagykoalíciós kormányzat sem. Coudenhove a Hermann Müller kancellárhoz írt nyílt levelében az európai politikában végrehajtandó fordulatot sürgetett az SPD heidelbergi kongresszusa határozatának megfelelően, amely határozat már 1925-ben a német szociáldemokrácia külpolitikai programjává nyilvánította az Európai Egyesült Államok követelését. S bár Coudenhovenak a nyílt levélben kifejtett véleménye szerint a német társadalom kétharmada támogatná ezt a politikát, a külügyminisztérium másként ítélte meg a helyzetet, s a kormány továbbra is az eddigi magatartást tanúsította a Páneurópa-mozgalommal kapcsolatban.⁸ Mindenesetre Coudenhove a korábbinál intenzívebben ostromolta mind a Külügyi Hivatalt, mind a Birodalmi Kancelláriát, de érdemi támogatást, mozgalmi céljaival való hivatalos egyetértést reprezentáló megnyilatkozást továbbra sem tudott elérni. Ez az eredménytelenség azzal magyarázható, hogy bár Stresemann személyesen nem osztotta Bülow Coudenhove iránti ellenszenvét,⁹ egyetértett vele abban, hogy a Páneurópa-terv lényeges elemei ellentétesek Németország érdekeivel. Kezdetől fogva világos volt ugyanis, hogy Coudenhove olyan „kiseurópai”

⁴ Walter Lippens: Europäische Einigungsidee 1923–1930 und Briands Europaplan im Urteil der deutschen Akten. Historische Zeitschrift. B. 203. H. 1. 2. 64–65.

⁵ Akten der Reichskanzlei. Bundesarchiv Koblenz. (Továbbiakban: R 43 I.) R 43 I./511. Pazifistische Bestrebungen und Verbände 1919–1939. B. 2. in: Zentrales Staatsarchiv Potsdam (ZSTA) Filmsignatur 13325.

⁶ Köpke a birodalmi kancellária államtitkárának, Offermann-nak 1926. szeptember 13-án. R. 43. I./511. B. 2.

⁷ 1927. május 12. R 43 I/512. Pazifistische Bestrebungen und Verbände B. 3. ZSTA Potsdam. Filmsign. 13326.

⁸ R 43 I/512. B. 3. 1928. június 16. és 1928. július 18.

⁹ Lippens: i. m. 65.

megoldást javasol, ami kirekesztené az egyesülesből mind Angliát, mind a Szovjetuniót.¹⁰ Anglia kiiktatása Páneurópából elfogadhatatlan volt a német külpolitika számára, hiszen nemzeti érdekei érvényesülésének egyik legfontosabb feltétele volt, hogy a brit politika korlátozza Franciaország kontinentális politikai fölényét. De nem fért össze a német elképzelésekkel a Szovjetunióhoz fűződő eddigi jó kapcsolatok feláldozása egy a Szovjetuniót kirekesztő, antibolsevista tendenciákat hordozó Páneurópa-konceptió oltárán sem. S a Külügyi Hivatalban a húszas évek végén a Páneurópa-mozgalommal szemben megfogalmazott fenntartások harmadik motívuma is megfelelt Stresemann személyes felfogásának. A német külpolitikusok tartottak ugyanis attól, hogy a Népszövetség Coudenhove által tervezett átszervezése következtében jelentősen csökkenne Németország külpolitikai akciólehetősége.¹¹

A politikai publicisztikában is rendkívül heves vitákat váltottak ki a Páneurópa-terv e vonatkozásai. Coudenhove elképzelése abból indult ki, hogy Nagybritannia olyan interkontinentális hatalom, amely dominiumain és gyarmatain keresztül erőteljesen kötődik a világ más részeihez. Elismerte ugyan Anglia érdekeltségét Európa ügyeiben, de azt főleg a hatalmi egyensúly fenntartásában látta. A birodalmi érdekközösség szoros szálai azonban nem teszik lehetővé Anglia csatlakozását egy szorosabb európai egyesüléshez. A Páneurópa-mozgalom ugyan a jövőre vonatkozóan nem zárta ki teljesen Anglia csatlakozásának lehetőségét, gyakorlatilag azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy Európát Anglia nélkül, de nem Anglia ellen kell létrehozni, s a két „politikai kontinens” – a brit és a páneurópai – között megkötendő antantban látta a problémák megoldását.¹²

A Páneurópa-tervet e tekintetben szinte minden reagálásban elhibáztak minősítették, s alig találunk olyan hangokat, amelyek helyeselték és kivihetőnek tartották volna az Anglia nélküli Európát. Bár általában nem vitatták Coudenhove-nak azt az érvelését, hogy az adott helyzetben csekély valószínűsége van Anglia csatlakozásának, azt már csak ritkán mondták ki, hogy Páneurópában „a tisztán kontinentális hatalmak maradhatnak csak meg, élükön a népes Német Birodalommal”.¹³ Egy az Anglia és Oroszország kirekesztésével egyetértő másik érvelés pedig már megkérdőjelezte Páneurópa fogalmának alkalmazhatóságát, az európai kérdés megoldását Közép-Európa összefogásában látta, e térséget nyilvánítva az európai civilizáció szívének.¹⁴

Az elhatárolódást, a szűkebb értelemben vett kontinentális politika folytatását leghatározottabban a német szociáldemokrácia bizonyos képviselői szorgalmazták. Már a heidelbergi pártkongresszus vitáiban is elhangzott, hogy Németországnak európai politikát kell folytatnia a két világpolitikai – az angolszász és a bolsevik-ázsiai – tömbhöz való csatlakozás helyett,¹⁵ azonban kifejezetten angolelleses élt csak a Sozialistische Monats-

¹⁰ Kövics Emma: Coudenhove Kalergi Páneurópa-konceptiójának bírálatához. Egyetemes Történeti Tanulmányok VII. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica XVII. Debrecen, 1973.

¹¹ Ezekről az indítékokról számolt be Bülow már a Külügyi Hivatal államtitkáráként 1930. május 5-én készített áttekintésében. R. 43. I/616. Zusammenschluß Europas. 1929–1943. B. 1. ZSTA Potsdam Filmsign. 13345.

¹² Coudenhove Kalergi: i. m. 39.

¹³ H. Strakele: Paneuropa. Die Weltkultur. 4. Jhrg. No. 8. 1925.

¹⁴ H. E. Lauer: Paneuropa oder Mitteleuropa? Individualität. 2. Jhrg. H. 5/6. 130. 1. 1927.

¹⁵ Protokoll der Heidelberger Parteitag. 1925. Haubach felszólalása. 254–255.

hefte körül csoportosult szerzők műveiben kapott. A régóta és erőteljesen angolelles politikát képviselő csoport tagjai az alapvetően elhibázottnak tartott angolszász orientációval szemben a francia–német blokkalkotást tekintették menedéknek mind Németország, mind a többi szárazföldi állam számára.¹⁶

A szórványos egyetértéshez képest igen erőteljes bírálat érte Coudenhove koncepcióját. Viszonylag kevesen voltak azok, akik egyrészt elfogadták Coudenhove érvelését, miszerint Anglia nem csatlakozhat Európához, másrészt azonban azt is deklarálták, hogy Páneurópa Anglia nélkül sem lehetséges, vagyis a Páneurópa-gondolatot teljességében elutasították. Coudenhove-nak azt az elképzelését pedig, hogy Páneurópa fennállása első éveiben Anglia töltse be a döntőbíró szerepét a tagállamok között, teljesen irreálisnak tekintették.¹⁷

A kiseurópai terv bírálói azonban általában nem ítélték meg ilyen pesszimistán sem az európai egység ügyét, sem az Angliával való együttműködés kilátásait. Coudenhove elképzeléseit ilyen alapállásból éppen az a Wilhelm Heile bírálta, aki maga is egy az európai államok összefogását szorgalmazó egyesület, a Verband für europäische Verständigung élén állott. Heile személy szerint Coudenhove-val, szervezete pedig a Páneurópa Unióval rivalizált, s kezdettől fogva politikai fantasztának tekintette Coudenhovét, amiért az nem hangsúlyozta Anglia európaiságát. Ő is elismerte, hogy Anglia nem csatlakozhat feltétlenül az európai föderációhoz, de fontosnak tartotta hangoztatni, hogy ez az angol politika ügye, amit Anglia helyett nem dönthetnek el a kontinens államai, hacsak nem kívánják a napóleoni kontinentális tömbalkotás útját járni.¹⁸ Heile többször is figyelmeztetett arra, hogy az Angliát Európából kirekesztő kísérletek háborús veszéllyel járnak, s a kiseurópai megoldás csak Anglia elleni háborúval valósítható meg. Hangsúlyozta azonban, hogy ez nem lehet sem Németország, sem Franciaország érdeke, hiszen csak Anglia ellensúlyozhatja a kontinensen egyikük hegemoniájának kialakulását.¹⁹ Anglia csatlakozása megteremtené a szabad kapcsolatok lehetőségét a Brit Birodalom más területeivel is, s így Páneurópa nem az izoláció, hanem az európai konszolidáció politikáját szolgálná, s fontos és szükséges lépcsőfoka lenne a népek egyetemes szövetségének.²⁰

Heilének a kritikája mellett, amely elsősorban az európai egység lehetőségeit tartotta szem előtt, erőteljesen jelentkezett az a szempontú bírálat is, amely Németország érdekeinek veszélyeztetését látta Coudenhove kiseurópai megoldásában. Anglia és Oroszország kirekesztése e felfogás szerint Németországot megfosztaná lehetséges szövetségeseitől, a francia szövetségi rendszer gyűrűjében teljesen elszigetelődne, s a kontinentális politikában megvalósuló francia hegemonia tartósítaná Németország jogfosztottságát.²¹

¹⁶ Ld. elsősorban *Max Cohen* cikkeit: *Wege nach Kontinentaleuropa*. Sozialistische Monatshefte. 35. Jhrg. B. 68. 478. 1. 1929. június 17. és *Auf den Europa-Weg?* Sozialistische Monatshefte 38. Jhrg. B. 76. 571–572. 1. 1932. július 1.

¹⁷ *A. Grabowsky*: *Das Problem Paneuropas*. Zeitschrift für Politik. B. 17. 687–689. 1928.

¹⁸ *W. Heile*: *Klein Europa oder Pan Europa?* Berliner Tageblatt. 1926. március 30.

¹⁹ *Uő*: *Der Weg zur Einigung Europas*. Der deutsche Gedanke. 3. Jhrg. 938–939. 1. 1926. *uő*: *Die Einigung Europas*. Der Beamte 1930. H. 3. 246.

²⁰ *Uő*: *Die Grenzen und Aufgaben eines europäischen Staatenbundes*. Deutschland. 1930. 61–64.

²¹ Ez az érv olvasható Coudenhove Páneurópiájával szemben például a következő írásokban: *B. Imendörffer*: *Was soll uns Paneuropa?* Burschenschaftliche Blätter 40. Jhrg. H. 10. 265. 1. 1926. május. – *Baumberger-Deimling*: *Paneuropa, Kontinentalpolitik und intereuropäische Verständigung*.

Az Anglia kirekesztésének jogosságát vitató érvek közül természetesen nem hiányoztak az eszmei-kulturális közösséget hangoztató megfontolások sem. Felhívták a figyelmet Európa híd szerepére, arra, hogy Anglián keresztül kapcsolódik a nyugati világhoz, míg Oroszországon keresztül utat talál az ázsiai keleti kultúrához, s hibásnak tartották, hogy Coudenhove politikai törekvései nincsenek tekintettel a kulturális együvé-tartozásra.²²

A Páneurópa-tervet bíráló számos szempont között figyelmet érdemelnek azok az elemzések is, amelyek Anglia várható reakcióit mérték fel egy európai egyesüléssel kapcsolatban. Ezek egyetértettek abban, hogy „abszurd feltételezés lenne azt hinni, hogy Anglia politikailag érdektelen maradjon Európa ügyeiben,”²³ s általában Anglia elutasító vagy szkeptikus magatartását bizonygatták egy nélküle létrejövő európai egységgel kapcsolatban.²⁴ Voltak olyan nézetek is, amelyek az angol tartózkodásban jóindulatot láttak, túlhaladottnak tekintették azt a véleményt, hogy Anglia érdekei továbbra is egy széttagolt Európa fenntartása mellett szólnak, s Páneurópa és Nagybritannia közös érdekeit helyezték előtérbe.²⁵

Vitát váltott ki a német közvéleményben Coudenhove tervezetének az a része is, ami a Szovjetunió kirekesztésére vonatkozott Páneurópából. Coudenhove az európai egyesülés szükségessége mellett egyebek között azzal érvelt, hogy a Szovjetunió – folytatva az orosz politika évszázadok óta tartó nyugati terjeszkedését – Európa leigázására törekszik, s ezzel a hódítással szemben a kontinens államainak csak Páneurópa nyújthat védelmet.²⁶ A különböző társadalmi-politikai berendezkedés Coudenhove szerint egyébként is lehetetlenné tenné a Szovjetunió esetleges csatlakozását Páneurópához. Akadályozó tényezőt látott az orosz szellem állítólagos törekvésében egy önálló, az európaiktól független eurázsiai kultúra megteremtésére is.²⁷

A német polgári sajtó általában elfogadta Coudehove-nak azt a gondolatát, hogy a Szovjetunió a tőkés Európáétól eltérő gazdasági és társadalmi struktúrája miatt nem tartozhat Páneurópához.²⁸ Megfogalmazódtak azonban különböző gazdasági megfontolásokon alapuló aggodalmak is amiatt, hogy az Oroszország nélküli „fél-Európa” életképte-

Der Deutschen Spiegel. 5. Jahrg. H. 2. 59–61. 1. 1928. január 13. – *M. H. Boehm*: Das mitteleuropäische Nationalitätenproblem und die europäische Einheitsbewegung. Volk und Reich. 2. Jahrg. 366. 1926. szeptember. – Kampf um Europa. Münchener Neueste Nachrichten. Nr. 329. 1929. december 3.

²² *K. A. Rohan*: System und Leben. Abendland. 1. Jahrg. H. 6. 173. 1. 1926. március 1. – *L. Ragaz*: Paneuropa und Völkerbund. Die Friedens-Warte. 26. Jahrg. H. 8. 236. 1926. augusztus. – *P. Rassow*: Pan-Europa. Archiv für Politik und Geschichte. 5. Jahrg. I. 515. 1927.

²³ *P. Rassow*: i. m.

²⁴ Heile a Birodalmi kancellárnak 1929. október 7-én R 43. I/616. B. 1. – Paneuropa oder britisches Imperium? Hamburger Fremdenblatt. Nr. 295. 1929. október 24. – England gegen Paneuropa. Die Menschheit. Nr. 12. 1930. március 23. – *Milne-Bailly*: Vereinigte Staaten von Europa. Die Arbeit. 7. Jahrg. H. 7. 450. 1930.

²⁵ Der Pan-Europa Gedanke in England. Vossische Zeitung. Nr. 509. 1929. október 28. – *Sierp*: Der Weg nach Europa. Das junge Zentrum. 272. 1929. december. – *G. Schulze*: Was ist, was will Paneuropa? Berlin 1932. 47.

²⁶ *Coudenhove Kalergi*: i. m. 50–52.

²⁷ *Uő*: Kampf um Paneuropa. B. 1. Wien–Leipzig, 1925. 11. és Pan-Europa. 33.

²⁸ *A. Schmidt*: Paneuropa und der Osten. Die Hilfe. 36. Jahrg. Nr. 25. 631. 1. 1930. június 21. – *A. Grabowsky*: i. m. 690.

len alakulat lesz, hogy a nyugat-európai túlnépesedés gondjainak megoldása, valamint Európa élelmiszerellátása és ipari termékeinek elhelyezése érdekében szükség lenne Páneurópa keleti határát az Urálnál megvonni, legalább az európai orosz területeket bevonni a páneurópai egyesülésbe.²⁹

A gazdasági megfontolások mellett az európai államok általánosabb politikai érdekeként is megfogalmazódott Oroszország izolált helyzetének felszámolása, annak az időszaknak a fokozatos előkészítése, amikor majd a Népszövetség keretében maga Oroszország is európai politikát kíván és fog folytatni.³⁰

A Szovjetunióval való kapcsolat európai jelentőségét természetesen másként ítélték meg azok, akik a francia–német együttműködést tekintették az európai politika legfőbb elemének, s másként azok, akik az önálló német külpolitika tevékenységi területének látták a keleti politikát. Az előbbi álláspont képviselői készek voltak a Franciaországgal való megbékélés érdekében lemondani a mégoly kedvező szovjet kapcsolatokról is.³¹ Sokkal jellemzőbbek voltak azonban azok a német külpolitika hivatalos orientációjának is megfelelő vélemények, amelyek Németország különleges érdekének tartották a Szovjetunióval való együttműködést, s nem kívánták feláldozni Páneurópa oltárán ezeket a sajátos német érdekeket. A Szovjetunióval való együttműködésben rejlő külpolitikai lehetőségeket a weimari Németország Rapallo óta messzemenően igyekezett kiaknázni európai politikájában. Érthető, ha mértékadó német körök éppen azért utasítják el az egész Páneurópa-tervet, mert az a keleti orientáció feladását követelné Németországtól.³²

Többen osztották Németországban Coudenhove véleményét arról, hogy a Szovjetunió külpolitikai aktivitása a jövőben minden bizonnyal Ázsia térsége felé fordul majd, hogy az orosz „élettér” a Csendes-óceánig terjed, s így Európa ügyeiben szovjet érdeklenségre lehet számítani.³³ Sokan elutasították viszont azt a teóriát, hogy Oroszország nem tartozik az európai kultúra körébe, s hangsúlyozták Európa és Oroszország szellemi összetartozását.³⁴

A Páneurópa-gondolatnak a Szovjetunióval való kapcsolatokat elvileg elutasító, harcosan szovjetellenes felhangjai csak a harmincas évek elején, a kiélezett németországi helyzetben erősödtek fel, de magában a németországi Páneurópa-mozgalomban nem váltak uralkodóvá.³⁵

Coudenhove Páneurópa-tervének vitatása a németországi sajtóban éppúgy összekapcsolódott a Népszövetség értelméről, funkciójáról, továbbfejlődése irányáról folytatott

²⁹ A. Freimann: Die Vereinigten Freien Staaten von Europa. Die Politik übervölkertter Länder. Deutsche Akademiker-Zeitung. 18. Jhrg. Nr. 25. 1926. június 19. – M. Kemmerich: Ist Paneuropa möglich und für Deutschland wünschenswert? Der getreue Eckart. 8. Jhrg. H. 3. 248. 1930. december. – M. F.: Deutschland oder Paneuropa? Deutsche Allgemeine Zeitung. 1929. február 1.

³⁰ ZSTA Potsdam. Nachlaß Hermann Müller. 150. Beszéd kézirat. 1930. szeptember. 18.

³¹ ZSTA Potsdam. Reichslandbund. Personalia. 68. Max Cohen.

³² H. v. Eckhardt: Pan-Europa oder deutsche Politik? Deutsche Bergwerkszeitung. 1926. május 15. 22. – Baumberger–Deimling: i. m. 59.

³³ Berliner Morgenpost. 1931. február 24. – A. Schmidt: i. m. 631. – A. Grabowsky: i. m. 689.

³⁴ K. A. Rohan: i. m. 174. – E. Littmann: Die paneuropäische Bewegung. Die Leuchte. 17. Jhrg. Nr. 2. 16. 1926. február. – W. Heile: Grenzen und Aufgaben . . . i. h. 63. – Tyszkov: Pan-Europa. GNC – Monatsschrift der Braunschweiger. 1927. január.

³⁵ G. Schulze: i. m. – Vossische Zeitung. Nr. 134. 1931. március 20.

eszmecserével, mint ahogy a Külügyi Hivatal is érvényesítette a népszövetségi politika szempontjait a Páneurópa-tervvel kapcsolatban. Coudenhove a népszövetségi gondolatot történelmi előrelépésként értékelte a világ államai egyesülésének útján, de úgy vélekedett, hogy a szervezet felépítésének hibái zavarokat idéztek elő működésében is. Az adott struktúrából Európa államaira kedvezőtlen politikai következmények hárultak, amelyek csak úgy szüntethetők meg, ha a Népszövetség a Monroe-elv alapján szerveződik „politikai kontinensekre” tagolódik. Ez valóban univerzálissá tehetné a Népszövetséget, s ugyanakkor lehetővé válna Európa belső ügyeinek a Népszövetség más szekcióitól független megoldása.³⁶

A német sajtó jelentős része egyetértett a Népszövetséget illető kritikával, de saját bírálóit kiindulásában eltért a Coudenhovétól. A német társadalom széles rétegei véleményét fogalmazták meg akkor, amikor a Népszövetséget azért utasították el, mert a győztes hatalmak eszközét látták benne a világháború legyőzötteinek elnyomására. Ezek a fenntartások Németország Népszövetségbe való belépése után nem tűntek el teljesen, s ezen az alapon fogalmazódott meg az az igény, hogy egy valódi megbékélést szolgáló új program keretében oldják meg Európa létkérdéseit.³⁷

A népszövetségi gondolat híveinek Locarno után megerősödött tábora ugyanakkor a Páneurópa-tervet bírálta, mint olyat, ami akadályozná a Népszövetség univerzalizmusának, egy valódi világállamnak a létrejöttét, veszélyeztetné a békét, de ezzel szemben semmiféle új javaslatot nem tartalmazna az ismert problémák megoldására.³⁸ Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy egy külön európai szervezet létrehozása zavart okozna a nemzetközi kapcsolatok mechanizmusában. A Páneurópa-terv hibájaként rótták fel, hogy nem tisztázta a Népszövetséggel való kapcsolatának részleteit, s ennek következtében számos illetékességi probléma merülhet fel a két szervezet működése során, illetve kialakulhat a nemzetközi politika túlszervezettsége is.³⁹

A Népszövetségen belüli európai szekció tervét elfogadók is szükségesnek tartották azt hangsúlyozni, hogy nem értenének egyet a Népszövetség és Páneurópa szembeállításával. Heile véleménye szerint „a népszövetségi eszme megvalósítására irányuló komoly munka nélkül nem lehet megvalósítani az Európai Egyesült Államokat sem”.⁴⁰ A két szervezet sok tekintetben párhuzamos politikai célkitűzései alapján Páneurópa legfőbb értelmét abban látták, hogy segítse elő a világ államainak föderációját, egy valódi Népszö-

³⁶ Coudenhove Kalergi: i. m. 73. – uő: Kampf um Paneuropa. B. 1. 71. és B. 2. 7–23. és 34.

³⁷ Sternbach–Sambor: Paneuropäisches. Die Weltkultur. 6. Jhrg. Nr. 3. 8–10. 1927. – W. Goetz: Um Paneuropa. Berliner Tageblatt. 15. Jhrg. Nr. 13. 1926. április 1. – Sierp: i. m. 269–270. ZSTA Potsdam NL Müller 150. 5.

³⁸ W. Ackermann: Paneuropa oder Erdstaat? Die Weltbühne. 26. Jhrg. Nr. 20. 712. 1930. május 13. – G. Klinge: Paneuropa, die neue Fassade. Vivos voco. B. 5. Nr. 3. 97–102. 1926. március. – A. Grabowsky: i. m. 681. – Häberlin: Was bringt Paneuropa Neues? Neue Zürcher Zeitung. Nr. 2540. 1929. december 22.

³⁹ H. Gerlach: Coudenhoves Paneuropa-Plan und der Völkerbund. Genossenschaftlicher Anzeiger Dortmund. Nr. 131. 1930. május 13. – W. Mommsen: Vereinigten Staaten von Europa? Deutsche Einheit. VII. 1319. 1925. – uő: Die Vereinigte Staaten von Europa. Der Heimatdienst. 6. Jhrg. Nr. 13. 198. 1926. július 1.

⁴⁰ W. Heile: Der Weg zur Einigung Europas. i. h. 940.

vetség kialakulását. A két szervezet egymáshoz való viszonyában a Népszövetség vezető szerepének kell érvényesülnie.⁴¹

A Páneurópa-terv 1929 őszéig a hivatalos német külpolitika számára alárendelt jelentőségű probléma volt, amelynek Bülow által kiemelt három problematikus elemét, mint a fentiekben láttuk, a kortárs politikai közvélemény is sokat vitatta. 1929 őszén azonban új megvilágításba került a Páneurópa-probléma annak következtében, hogy bár Briand terve nem volt azonos Coudenhove programjával, elnevezésében és néhány tartalmi vonatkozásában mégiscsak kötődött a Páneurópa-mozgalomhoz. A francia kormány hivatalos politikai kezdeményezésétől új jelentőséget nyert a kérdés a német külpolitika számára. Ugyanakkor az 1929 végétől megváltozott világgazdasági és nemzetközi politikai körülmények a német külpolitika kereteit is, célkitűzéseit is átformálták. Az európai politika látszólag továbbra is a megbékélési politika keretei között folyt, azonban a gazdasági világválság megingatta e politika gazdasági alapjait, s Németországban olyan belpolitikai mozgást indított el, amely alapjaiban rendítette meg a weimari demokráciát.

Stresemann halála után a német külpolitika egyrészt a gazdasági válságból való kilábolás, másrészt a belpolitikai konszolidáció útjait keresve aktívabbá vált, egyre komolyabb nemzeti sikerek elérésére törekedett. A francia kormánynak a korábbi külpolitika folytatását reprezentáló lépései – a Páneurópa-terv kifejtése, illetve a Rajna vidék kiürítése – ellenére Németországban nem a megbékélési politika, hanem a már a revans gondolatát is fölvető nacionalizmus erősödött meg. Ennek a nacionalizmusnak a kielégítése érdekében tett lépéseivel a német kormányok maguk is bomlasztották az európai békés együttműködés húszas években kialakult kereteit.

A harmincas évek elejének e fő külpolitikai tendenciái tükröződtek a német kormány és Coudenhove Páneurópa-mozgalmának viszonyában is. A Páneurópa Unió már-már kifulladás tevékenysége új lendületet kapott a hivatalos francia kezdeményezéstől. Az újjáéledő aktivitás jegyében 1930. május 17-re Berlinbe összehívott Páneurópa-kongresszus előkészítése kapcsán, Coudenhove kérésének részben eleget téve, a kabinet május 14-i ülése úgy döntött, hogy Curtius külügyminiszter villásreggelit ad a kongresszus küldöttjei tiszteletére, de elutasította azt a kérést, hogy a kongresszus megnyitóján a kancellár jelenjen meg a birodalmi kormány képviselőjében.⁴² A viszonylagos jóindulat talán azzal magyarázható, hogy ekkor még nem volt egészen világos, hogy milyen összefüggés van a Coudenhove-féle mozgalom és a Briand-terv között, s a barátságos gesztus a francia politikának szólt. A villásreggeli előkészítésével kapcsolatban Weizsäcker külön is felhívta a birodalmi kancellária figyelmét arra, hogy a rendezvény nem a Páneurópa-mozgalomnak, hanem a kongresszuson résztvevő jelentős francia politikusoknak szól elsősorban, s amikor kiderült, hogy Painlevé balesete miatt nem tud részt venni a kongresszuson, némi sajnálkozással állapította meg, hogy az eddig lefolytatott tárgyalások és előkészületek miatt már nem lehet eltekinteni a rendezvény megtartásától.⁴³

A formai és protokolláris szempontoknál sokkal fontosabb, a Páneurópa-mozgalom tartalmát illető német magatartást minden bizonnyal döntően befolyásolta Bülow már

⁴¹ L. Ragaz: i. m. 236. – W. Heile: Deutschland und Europa im Völkerbund. Europa-Wirtschaft. 1930. 70. – W. Milne-Bailly: i. m. 450.

⁴² R. 43. I/616. B. I.

⁴³ Uo.

idézett, 1930. május 5-én kelt feljegyzése. A dokumentum, miután áttekintette a mozgalom addigi útját, arra hívta fel a figyelmet, hogy a külügyminisztérium véleménye szerint Coudenhove mozgalma az utóbbi években fokozottan alárendelődött a francia politika érdekeinek. A birodalmi kormánynak az eddig is követett tartózkodó magatartás folytatását javasolta annál is inkább, mert a Briand-terv részleteit még nem hozták nyilvánosságra, s egy a Coudenhove terveit illető elhamarkodott hivatalos német nyilatkozat megnehezítené a későbbi állásfoglalást a francia kormány konkrét javaslataival kapcsolatban.⁴⁴

A berlini Páneurópa-kongresszus napjaiban részleteiben is nyilvánosságra hozott Briand-terv, majd annak fogadtatása nyomán Coudenhove ráébredt, hogy a kormánypolitika szintjén nem várható tervei gyors megvalósulása, s ezért – részben függetlenül a francia kormány lépéseitől, de mindig kapcsolódva a nemzetközi politika aktuális kérdeseihez – fokozta mozgalma aktivitását. Ekkor élénkült meg érdeklődése a revízió kérdése iránt, az osztrák–német vámuniós terv az Anschluss-kérdés felé fordította a figyelmét, s a leszerelés ügyének napirendre kerülése idején, 1931. januárjában javaslatot tett egy európai biztonsági konferencia összehívására.

Coudenhove e javaslatára Bülow 1931. február 5-én fogalmazta meg a külügyminisztériumi véleményt. Ez az állásfoglalás jól tükrözte azt az általános tendenciát, ami különösen Brüning kancellársága idején erősödött meg a külügyi vezetésben. Ez röviden úgy jellemezhető, hogy a német külpolitika bizonyos nemzeti követelései – a Saar vidéke kérdése, a fegyverkezési egyenjogúság stb. – nem a francia–német megbékélés eredményeként megvalósítható igényekként, hanem a további együttműködés előfeltételeiként fogalmazódnak meg. Az említett dokumentumban például Bülow azt hangsúlyozta, hogy Németország számára elfogadhatatlan Coudenhove javaslatának az az eleme, hogy a biztonságának meg kell előznie a leszerelést. A német kormány álláspontja szerint ugyanis az érvényben levő szerződések – a Népszövetségi Alapokmány, Locarno – megfelelő biztonságot nyújtanak, s immár hozzá lehet és kell látni a leszerelés megvalósításához, ami egyébként maga is a biztonság fontos eleme lehet. Coudenhove javaslata egy európai biztonsági konferencia összehívására még a leszerelési konferencia előtt német megítélés szerint a francia orientációjú államok törekvéseit erősíti, amelyek így akarják kivonni magukat a leszerelési kötelezettség alól. A feljegyzés elvetette a Coudenhove-tervnek egy állandó Európa-közi döntőbíróóság létrehozását javasoló pontját is, mivel úgy látta, hogy az a Kellog-paktumot szankciókkal kiegészíteni akaró francia politika eszközeül szolgálna. A birodalmi kancellária elfogadta Bülow érvelését, és nem fűzött érdemi reflexiókat Coudenhove javaslatához.⁴⁵

Pedig a harmincas évek elején Coudenhove mozgalmaiban fontos változások voltak megfigyelhetők. Míg a megbékélési politika viszonylag kiegyensúlyozott időszakában a világháború utáni rendszert lényegében elfogadta kiindulási alapként, s az európai államok közötti háborús veszély kiküszöbölése érdekében a stabil határok, majd azok fokozatos lebontásának jelszavát tűzte a mozgalom zászlajára,⁴⁶ az 1920-as évtized végére eljutott a revízió elvének elfogadásáig.⁴⁷ A Németországban kiéleződött társadalmi-politikai feszült-

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ R 43. I/619. Zusammenschluss Europas 1929–1943. B. 2. ZSTA Potsdam. Filmsign. 13346.

⁴⁶ *Coudenhove Kalergi*: Pan-Europa. 137.

⁴⁷ *Kövics Emma*: Páneurópa-koncepció az 1920-as években. i. h. 149. és köv.

ségben, a nacionalizmus heves fellángolásában veszélyeztetve látta a francia–német együttműködésre épülő, egy távlati európai egység alapjának tekintett békés európai politikát. A háború megakadályozása érdekében arra törekedett, hogy az európai hatalmakat, mindenekelőtt Franciaországot meggyőzze a Németországnak teendő engedmények elkerülhetetlenségéről, az evolúció és a revízió eszméjén alapuló rugalmas békepolitika szükségességéről. Politikai programja e célnak megfelelően módosult, előtérbe állította a fokozatos és békés revízió követelését, amelynek fő állomásai az egyenjogúság elismertése, a leszerelés és a reparációs probléma megoldása lennének, s ezek után sor kerülhetne a területi revízióra is.⁴⁸

A Brüning-kormányhoz is eljuttatott páneurópai javaslatokat azonban a német politikusok nem tartották kielégítőnek. Coudenhove 1932. februárjában nagyszabású nemzetközi kampányt indított a versailles-i szerződésnek Wilson 14 pontja alapján elképzelt revíziója érdekében.⁴⁹ A német külügyminisztérium fontosnak tartotta ugyan a francia álláspont megismerését a javaslatokkal kapcsolatban, de hangsúlyozta, hogy Németország számára a Coudenhove-féle megoldás túlságosan szűk kereteket biztosítana. Köpke feljegyzése szerint Coudenhove önkényesen kiragadott néhányat a 14 pontból, s javaslatai egészében ellentmondanak a német érdekeknek. Kifogásolta, hogy az egyik legfontosabb „nagypolitikai és nemzeti kérdést”, a korridor ügyét Coudenhove egyszerű vasúttechnikai problémaként kezeli, s elfogadhatatlannak tartotta azt is, hogy Németország mondjon le véglegesen Felső-Sziléziáról, s ráadásul garantálja is a keleti határokat. Nem méltányolta a Coudenhove-féle elképzelés Németország számára kedvező elemeit, s óvta a kormányt attól, hogy egy korlátozott revíziós program mellett kötelezze el magát.⁵⁰

Brüning kormányának bukása, a német belpolitikai válság éleződésének jelei csak fokozták Coudenhove aktivitását annak érdekében, hogy a német problémára páneurópai megoldást találjon. A nagy válság által teljesen szétzilált európai gazdaság problémáival foglalkozó bázeli Páneurópa-kongresszus díszelnökéül Herriot mellé ezért is szerette volna Papen kancellárt megnyerni. A birodalmi kancelláriától kapott egyértelmű elutasítás ellenére, miszerint a kancellár csak olyan rendezvényeket pártfogol, amelyek vagy magában Németországban vannak, vagy amelyeket németek szerveznek,⁵¹ Coudenhove ismételten visszatért az ügyre, azt hangsúlyozva, hogy a kongresszus fő követelése lesz Németország teljes egyenjogúsítása, s már csak ezt az egyenjogúságot demonstrálandó is fontos lenne, hogy a francia és a német kormányt azonos szintű személyiségek képviseljék.⁵² A német kormány – eddigi magatartásának és általános koncepciójának megfelelően – elutasította a kérést, bár azt igyekezett tisztázni, hogy a legfontosabb nyugat-európai államok képviselői részt vesznek-e és milyen szinten a Páneurópa-kongresszuson.⁵³ Közben Coudenhove megpróbálta pénzügyi támogatás megszerzésére felhasználni azt a

⁴⁸ Coudenhove Kalergi: Revision. Zeitschrift Paneuropa. 1930. Nr. 3.

⁴⁹ R. 43. I/619. B. 2.

⁵⁰ Uo. Köpke Pündernek 1932. március 21-én.

⁵¹ Uo. 1932. augusztus 9.

⁵² Uo. 1932. augusztus 17.

⁵³ Uo. Bülow a berni német követségnek, a londoni, párizsi és római német nagykövetségeknek 1932 augusztus 30-án.

zavart, amit hivatalos német körökben keltett a Havas hírügynökség jelentésének visszhangja, de nem ért el eredményt. A hírügynökségi jelentés a német kormány számára meglehetősen kényelmetlen módon hangsúlyozta, hogy míg Herriot elvállalta a Páneurópa-kongresszus díszelnökségét, s ezzel kinyilvánította Franciaország békés szándékait, Papen nem vállalta ugyanezt a feladatot.⁵⁴ Végül is az egész probléma nem vált kellemetlenné a német kormány számára, mivel Coudenhove és Herriot között nyílt levélváltás formájában konfliktus robbant ki amiatt, hogy Coudenhove a tervezett bázeli kongresszus alapelveivel összeegyeztethetetlennek nyilvánította Herriot-nak a teljes német egyenjogúsítást elutasító egyik nyilatkozatát.⁵⁵ A francia miniszterelnök távolmaradása a Páneurópa-kongresszustól megoldotta a német kormány merőben protokolláris természetű gondjait is. A belső válságból a fasizmus uralomra engedésével kiutat kereső imperialista Németország külpolitikájában ez időre már lehetséges alternatívaként sem merült fel a nemzeti öncélúságot közös érdekek által némileg korlátozó európai együttműködés gondolata.

A hivatalos német külpolitikában csak a harmincas évek elején jelentkező probléma – a nemzeti érdekek az európai politika fölé emelése – a német közvéleményt már jóval korábban is foglalkoztatta. A Páneurópa-mozgalom németországi fogadtatását vizsgálva szembetűnik, hogy egy szándékai szerint nemzetek feletti gondolatot a közvélemény csak a nemzeti politika szemüvegén keresztül volt képes megítélni és értékelni. Még az eszme hívei és propagálói is érveltek azzal a kevéssé nemzetek feletti argumentummal, hogy Németország természetes élharcosa az európai egyesülésnek, hiszen számára „ez az egyetlen mód, hogy újra ahhoz a befolyáshoz jusson, ami őt szellemi és gazdasági teljesítményei alapján megilleti”.⁵⁶ A jelenség nyilván azzal magyarázható, hogy a polgári integrációs tervek szükségképpen tartalmazták a hegemonia elemét is.⁵⁷ Erre mutatott rá Heile is, amikor a Coudenhove-tervvel kapcsolatos bizalmatlanságot azzal magyarázta, hogy Franciaországban tudatában vannak pillanatnyi fölényük mesterséges voltának, a kontinentális Európában német gazdasági és politikai túlsúly kialakulásától tartanak, s a Páneurópa-tervet a francia nacionalisták „pacifista álarcban jelentkező német imperializmusként” utasítják el. Németországban viszont úgy tekintik Coudenhove tervét, mint ami francia hegemón törekvéseket képvisel, azt a célt szolgálja, hogy Franciaország katonai hatalma és szláv szövetségesei révén tartós elnyomásban tartsa Németországot. Ezt a Páneurópa-mozgalmat ért kettős – és Heile szerint Coudenhove törekvéseit tévesen interpretáló – vádat a szabad és egyenjogú államok önkéntes egyesülésén alapuló Európa-terv képes visszaverni. Egy ilyen egyesülést a pillanatnyi erőegyensúly lehetővé tesz, s éppen ennek az egyensúlynak a fenntartásában szánt Heile döntő szerepet Angliának.⁵⁸

A Páneurópa-tervvel kapcsolatos vita folyamán csak kevesen osztották Németországban azt a véleményt, hogy a Páneurópa keretében kibontakozó francia–német vetél-

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. 1932. szeptember 19.

⁵⁶ W. Stephan: Deutschland und Paneuropa. Deutschland. 1931. 75–76. l. – ZSTA Potsdam Reichslandbünd. Personalien 68. Max Cohen. 69.

⁵⁷ V. I. Lenin: Az Európai Egyesült Államok jelszaváról. Összes Művei 26. k. Bp. 1971. 332–336.

⁵⁸ W. Heile: Der Weg zur Einigung Europas. i. h. 934–939. – uő: Klein Europa oder Pan Europa? i. h.

kedést csak Németország nyerheti meg, hogy Páneurópa a német hegemonia érvényesülésének színtere, a német élettér biztosításának eszköze lehet.⁵⁹

A Coudenhove-tervet bírálók túlnyomó többsége viszont éppen azért utasította el a Páneurópa-törekvést, mert abban a francia politika eszközét látták Németország elnyomására. A német nemzeti érdek szembeállítását Páneurópával esetenként a terv teljes elutasítását jelentette azzal az indokkal, hogy a német politikának nem Páneurópáért, hanem Németország jövőjéért kell harcolnia, hiszen az európai egységtervek a németiség élethez való jogát veszélyeztetik.⁶⁰

Sokan és egyértelműen megfogalmazták, hogy európai egység csak a népek egyenlősége és egyenjogúsága alapján képzelhető el, s a Páneurópa-terv támogatása előfeltételként szabták meg Németország jóvátételi kötelezettségének eltörlését.⁶¹ E vélemények szerint Németország egyenjogúsága csak a fegyverkezési egyenjogúság elismertetésével valósulhat meg. A Páneurópa-tervben viszont éppen azt bírálták, hogy a biztonság elvét a nemzeti egyenjogúság fölé emelte, s ezzel mintegy véglegesítette volna Németország alárendelt helyzetét.⁶²

A nacionalista alapról induló német bírálat természetesen a status quo elvének elfogadása miatt érte legerősebben Coudenhove mozgalmát. A békeszerződés által teremtett határok elfogadása miatt politikai vaksággal és rosszhiszeműséggel vádolták Coudenhovét, s a történelem dinamizmusa elleni reakciós merényletnek nevezték a határok stabilizálásának programját.⁶³ Különösen sérelmesnek tartották, hogy Páneurópa keretében Németország keleti határai is véglegesítődnének, illetve, hogy a tervezet nem nyújtana módot Németország és Ausztria egyesülésére.⁶⁴

A német közvélemény jelentős része egyetértett tehát a harmincas évek elejének hivatalos német álláspontjával abban, hogy Coudenhove Páneurópa-terve a francia politika érdekeit szolgálja, s nem biztosítja Németország egyenjogúsításának politikai kereteit. A német nemzeti törekvések egyre kevésbé tűntek összeegyeztethetőnek egy páneurópai politika szempontjaival, s a német nacionalizmus erősödése a Páneurópa-mozgalommal való teljes szembefordulását eredményezte. Mind a német kormánykörök, mind a vezető gazdasági csoportok, valamint a sajtó jelentős része is kedvezőbben fogadták a mozgalom gazdasági elképzeléseit.

Stresemann már Herriot francia miniszterelnök első, az Európai Egyesült Államok programját meghirdető felhívására úgy reagált, hogy egy ilyen egyesülés gazdasági előnyeit

⁵⁹ *G. Manteuffel*: Paneuropa? Baltische Blätter. 13. Jhrg. Nr. 17. 638. I. 1930. szeptember 1. – *K. Tóth*: Paneuropa. Deutschlands Erneuerung. 10. Jhrg. H. 10. 463. 1926. október. – *W. Brückmann*: Paneuropa und europäische Verständigung. Deutsche Akademiker-Zeitung. 18. Jhrg. Nr. 34/35. 1926. augusztus 1.

⁶⁰ *Karl Lösch*, a Stahlhelm vezetője beszédét idézi Münchener Neueste Nachrichten. Nr. 332. december 6.

⁶¹ *W. Stephan*: i. m. 76. I. – *R. Albrecht*: Die Illusionen Paneuropas. Nationalsozialistische Monatshefte. 1. Jhrg. H. 8. 388. I. 1930. – *G. Schulze*: i. m. 9.

⁶² *A. Grabowsky*: i. m. 697. – *C. Hossel*: Gute Europäer? Der Tag. Nr. 224. 1929. szeptember 19. – *W. Heile*: Die Einigung Europas. i. h. 244. – *A. Schmidt*: i. m. 632.

⁶³ *A. Grabowsky*: i. m. 687. – *W. Mommsen*: i. m. 197–198. – *W. K.*: Paneuropa. Berliner Lokal-Anzeiger. Nr. 202. 1930. ápr. 30. – *K. Loesch*: Die paneuropäische Bewegung. Deutschland's Weg an der Zeitenwende. 203. München 1931.

⁶⁴ *Tyszkov*: i. m. 5. – *A. Schmidt*: i. m. 631. – *W. K.*: Paneuropa. i. h.

hangsúlyozta. Amikor pedig madridi tárgyalásuk során Briand vetette fel az európai egyesülés tervét, a német külügyminiszter úgy vélekedett, hogy a gazdasági összefogas növelhetné egyes európai iparágak életképességét.⁶⁵

Stresemann álláspontjával ellentétes volt azonban Bülow véleménye, aki az egész Páneurópa-koncepciót elutasította, s az európai vámunió és gazdasági egység gondolata helyett a gazdasági problémák globális keretek közötti megoldását állította előtérbe. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a német politikának tekintettel kell lenni azokra a rendkívül szoros gazdasági kötelekekre, amelyek az országot Anglia és az USA gazdaságához kötik.⁶⁶

A külügyminisztérium referensénél lényegesen kedvezőbben ítélte meg egy európai vámunió gazdasági következményeit az az emlékirat, amely a birodalmi gazdasági minisztériumban készült 1929. augusztusában. Ez a dokumentum mérlegelve egy esetleges európai vámunió hatásait, a német iparágakra nézve végső soron kedvezőnek minősítette azokat, s megjegyezte, hogy a gazdaságilag egységes Európa könnyebben behozhatná az USA fejlődésbeli előnyét is.⁶⁷

Mindenesetre a német kormány az európai egyesülés gazdasági vonatkozásairól nem pusztán a Külügyi Hivatal elutasító állásfoglalása alapján formált véleményt, és Stresemann e különböző reflexiók ismeretében vett részt a hágai konferencia és a Népszövetség X. Közgyűlése munkájában. A közgyűlésen felvetett Briand-terv politikai vonatkozásait a német külügyminiszter élete utolsó népszövetségi beszédében határozottan elvetette, de hosszan elemezte a világháború utáni európai gazdasági helyzet ellentmondásosságát, s a bajok egyik fő okaként a békerendszer által létrehozott kis, életképtelen, elzárkózó gazdasági egységeket nevezte meg. Stresemann az európai államok gazdasági egyesülésének szükségességét hangoztatta anélkül azonban, hogy elfogadta volna az államok szuverenitása intézményes korlátozásának gondolatát.⁶⁸ Stresemann halála után, a gazdasági világválság új viszonyai között a német külpolitika nagyobb érdeklődéssel fordult azon gazdaságpolitikai tervek, törekvések felé, amelyek a német–osztrák vámunió megteremtését, illetve a német gazdaságot szerkezetileg jól kiegészítő nemzetgazdaságokkal való regionális gazdasági összefogást szorgalmazták. Az, hogy a német kormány e terveket egy távolabbi európai egység, Páneurópa első fázisának igyekezett feltüntetni, nem leplezhette, hogy Németország gazdasága válságos helyzetéből az expanzív gazdaságpolitikában keresi a kiutat, s a gazdasági terjeszkedés szándéka mögött sejteni lehetett a politikai expanzivitás terveit is.⁶⁹

A berlini Páneurópa-kongresszussal kapcsolatos német tartózkodó magatartás azt tükrözte, hogy az európai államok politikai integrációjának a német kormány továbbra sem tulajdonított komoly politikai jelentőséget vagy aktualitást. Viszont a gazdasági szakemberek azt az álláspontot képviselték, hogy az európai gazdasági közösség ideális kerete lehetne Európa gazdasági újjáépítésének. Az egységes európai gazdaság előnyeit

⁶⁵ *Lipgens*: i. m. 65. és 74.

⁶⁶ *Uő*: i. m. 76.

⁶⁷ *Uő*: i. m. 77–78.

⁶⁸ *Gustav Stresemann*: *Vermächtnis*. B. 3. Berlin, 1932. 578.

⁶⁹ *Oswald Hauser*: *Der Plan einer deutsch-österreichischen Zollunion von 1931. und die europäische Föderation*. H. Z. B. 179. 81.

véleményük szerint nem helyettesítheti megfelelően sem a preferenciális rendszer, sem a vámok moratóriuma.⁷⁰

A német gazdasági intézmények és vezetők egyébként a Páneurópa-eszme és -mozgalom egész fejlődését nagy figyelemmel kísérték, nem szakították el a mozgalom gazdasági tartalmát a politikai elemeitől. A német Birodalmi Bank aktái arra mutatnak, hogy nagy érdeklődéssel követték Coudenhove mozgalmának fejlődését éppúgy, mint a német lapoknak a Páneurópa Unió tevékenységével kapcsolatos reflexióit.⁷¹

A Birodalmi Bankban készült 1930 augusztusában egy a Páneurópa-kérdésről tartandó előadás anyaga. Az előadás előjáróban leszögezte, hogy Coudenhove Páneurópa-terve bizonyos értelemben a Naumann-féle Mitteleuropa-terv folytatásának tekinthető, amely terv a békeszerződések megkötésével sajnálatosan lekerült az aktuálpolitika napi-rendjéről. Az összefoglaló rámutatott, hogy Coudenhove Páneurópája Közép-Európánál szélesebb körű egyesülés lenne, s nem minősítette a terv hibájának, hogy Angliát és a Szovjetuniót kirekesztve kívánja megvalósítani az európai egységet. A dokumentum szerzője úgy vélekedett, hogy 1930-ra már kettő teljesült a Coudenhove által megjelölt négy páneurópai fejlődési fázisból.⁷² A népszövetségi ülészaknak a Briand-tervvel kapcsolatos tárgyalásait a Coudenhove-féle páneurópai konferenciának tekintette, illetve úgy vélekedett, hogy a Kellog-paktum megkötésével megszületett a kívánt döntőbíróági szerződés is, még hozzá nem is a Coudenhove által javasolt kiseurópai keretek között, hanem az egész világot átfogó méretekben.

Az európai vámuniót – Páneurópa megteremtésének harmadik fázisát – azonban távoli és nehezen realizálható programnak tartotta a dokumentum. A vámunió megteremtésének számos politikai előfeltétele között kiemelte az általános leszerelés megvalósítását, a háborús veszély okainak kiküszöbölését, hogy az európai államok ne kényszerüljenek a védővámok fegyverként való alkalmazására, illetve az önellátó gazdálkodásra. A Páneurópa-kérdés történetét is bemutató írás részletesen ismertette Coudenhove felhívását egy páneurópai paktum megkötésére, s foglalkozott a Népszövetség Páneurópa-vitájával is.⁷³ A Reichsbankban készült előadást a tárgyilagosan informáló tartalom jellemzi. Készítője nem kötelezte el magát a Páneurópa-terv mellett, de a külügyminisztériumi állásfoglalásoktól eltérően el sem utasította azokat. A politikai publicisztikában már hamarabb, a német gazdaság háború utáni talpraállása időszakában is felmerültek, s egyre nagyobb szerepet kaptak a gazdasági terjeszkedés szempontjai, s így a Páneurópa-terv németországi sajtóvisszhangjának is fontos fejezete lett a páneurópai gazdasági program fogadtatása. A világválság rendkívül kedvezőtlen viszonyai között ugyancsak központi kérdés volt megtalálni Németország gazdasági érdekei érvényesülésének optimális kereteit, így joggal keltettek érdeklődést az európai gazdaság integrációjára vonatkozó különböző elképzelések is. Az 1924–1933 közötti periódus egészében fontos szerepet kaptak a gazdasági-gazdaságpolitikai megfontolások, érvek és érdekek, s ezek döntően hatottak a

⁷⁰ *Lipgens*: i. m. 88–89.

⁷¹ ZSTA Potsdam. 2501. Deutsche Reichsbank. Statistische Abteilung. 893. Paneuropa. B. 1. Presseabteilung. 5948–5952. Paneuropa. International. B. 1–5.

⁷² *Coudenhove Kalergi*: Pan-Europa. 164.

⁷³ ZSTA Potsdam. 2501. Deutsche Reichsbank. Volkswirtschaftliche und statistische Abteilung. 6317. Material zu einem Vortrag über die Paneuropa-Frage.

Páneurópa-mozgalom megítélésében is. Természetesen másként vélekedtek az európai gazdasági egységről a stabilizáció, mint a válság éveiben, de a véleményeket a német gazdaságban döntő szerepet játszó ipari körök érdekei formálták.

Az európai gazdasági egységtervekkel kapcsolatos álláspontok különböztek egymástól a tekintetben, hogy milyen kapcsolatot láttak az európai gazdaság integrációja és az esetleges politikai egyesülés között. Coudenhove maga a politikai változások függvényének tartotta a gazdasági nehézségek megoldását, az Európán belüli politikai konfliktusok kiküszöbölése, a páneurópai döntőbírósi egyezmény és az európai államok védelmi szövetsége talaján megvalósult politikai egyesülés utánra halasztotta a gazdasági egyesülés végrehajtását.⁷⁴ A Páneurópa-terv politikai és gazdasági vonatkozásának összefüggését a kortárs német publicisztika Coudenhovenál erőteljesebben hangsúlyozta. W. Heile többször is felhívta a figyelmet arra, hogy a politikai és a gazdasági munkának ugyanazt a célt kell szolgálnia, hogy párhuzamosan kell dolgozni Európa gazdasági és politikai egyesüléséért, de végső soron ő is a politikának tulajdonított vezető szerepet.⁷⁵ G. Schulze 1932-ben írott könyvében ugyancsak hibásnak tartotta a gazdasági vagy politikai Páneurópa-alternatívát, s párhuzamosságukat emelte ki, végül mégis megfogalmazta, hogy „vámunióról és szabadkereskedelemről csak akkor lehet beszélni, ha politikai alapjai már megteremtődtek”⁷⁶. A gazdasági vagy politikai egyesülés primátusának vitatása során többször megfogalmazódott, hogy a gazdasági érdekek érvényesülését a politikai ellentétek akadályozhatják, s ezért Európa gazdasági egyesülésének előfeltétele, hogy Páneurópa politikai realitássá váljon.⁷⁷

A gazdasági gyakorlattal szorosabb kapcsolatot, s egyben konkrét gazdasági érdekeket fejeztek ki a fentiekől eltérő vélemények, amelyek nem becsülték ugyan le a politikai nehézségeket, de a gazdasági összefogást reális és aktuális lépésnek tekintették az európai államok politikai egyesüléséhez vezető úton. Ezek a nézetek feleltek meg leginkább a német kormány álláspontjának is.⁷⁸ A gazdasági érdekek elsődlegességét hangoztatók ritkán jutottak el annak megfogalmazásáig, hogy valójában nem tartják a gazdasági integráció szükségszerű velejárójának az európai államok politikai egyesülését, de bizonyára nem egyedül H. Schlüpmann képviselte Németországban ezt az álláspontot.⁷⁹

Az európai gazdaság integrációjának politikai következményeit latolgatva a német szociáldemokraták kiemelték, hogy a gazdasági egyesülésért, a protekcionizmus ellen folytatott harc az európai békét, a népek érdekét szolgálja, s mint ilyen, haladó politikai tartalmat hordoz.⁸⁰

⁷⁴ Coudenhove Kalergi: Kampf um Paneuropa. B. 1. 10. és 30.

⁷⁵ W. Heile: i. m. 247. – uő: Grenzen und Aufgaben . . . i. h. 65.

⁷⁶ G. Schulze: i. m. 16. és 96.

⁷⁷ J. A. Salter: Über die Vereinigten Staaten von Europa. Europäische Revue. 5. Jhrg. 8. H. 578. I. 1929. november – W. Mommsen: i. m. 197. – W. Stephan: i. m. 74. – I. H.: Wirtschaftliche Gründe für die „Paneuropa” – Bestrebungen. Gewerkschaft. 33. Jhrg. Nr. 46. 1248. 1929. november 15.

⁷⁸ W. Seidel: Pan-Europa. Zeitschrift des Verbandes deutscher Diplom-Kaufleute e. V. 6. Jhrg. Nr. 2. 42. 1926. február. – Tyszkov: i. m. 6. – ZSTA NL H. Müller 150. 10.

⁷⁹ H. Schlüpmann: Paneuropa – wirtschaftlich. Der deutsche Gedanke. 3. Jhrg. 527–530. 1926.

⁸⁰ Sozialdemokratischer Parteitag 1925. in Heidelberger Prokoll. Berlin, 1925. 65. l. – E. Vandervelde: Auf dem Wege zum wirtschaftlichen Paneuropismus. Nord und Süd. 50. Jhrg. 1. H. 22. 1927. május.

Ettől a gazdasági vagy politikai integráció elsődlegességéről folytatott vitától függetlenül érdemes megvizsgálunk, hogy milyen indítékok alapján támogatták Németországban a páneurópai gazdasági egységtervet. Coudenhove gazdasági elképzelései a nagytér elméletben gyökereztek, s a neoliberais gazdaságpolitikai koncepcióhoz csatlakozva az egységes, vámok nélküli nagy európai piac megteremtésétől remélte az európai gazdaság problémáinak megoldását. Az USA gazdasági fejlődése és a történeti érvként gyakran előkerülő német Zollverein példája egyaránt a nagy gazdasági egység fölényét, a vámunió fontosságát volt hivatott bizonyítani.^{8¹} Coudenhove vámuniós terveit természetesen a leginkább exportképes, komoly európai versenytárs nélküli német iparágak, mindenekelőtt a vegyipar vezetői fogadták a legnagyobb egyetértéssel. A világháború utáni szétforgácsolódást német gazdasági körökben általában is a világgazdaság fejlődési tendenciáival ellentétesnek tartották, s különösen károsnak ítélték a központi fekvésű és a háború következtében súlyosan károsult Németország szempontjából.^{8²} Mivel az autarchia a német gazdaság legdinamikusabb ágazatai számára képtelenségnek tűnt, egyesek éppen Németországban látták az európai vámunió és államszövetség élharcosát, e feladat betöltésében jelölték meg a német gazdaságpolitikai hivatását.^{8³}

Az európai vámok eltörlése a német ipar szempontjából nyilvánvaló előnyökkel járt volna, de az exportlehetőségek javulása az egész gazdasági fejlődés kilátásait is kedvezően befolyásolhatta. Erre utal H. Müller is, amikor a Németországra a Young-tervből háruló jóvátételi kötelezettségek teljesítését az exportfeltételek javulásától tette függővé.^{8⁴} A gazdasági válság körülményei között különösen élesen vetődött fel az a követelés, hogy Németország kitörhessen az autarchiás kereskedelempolitika elviselhetetlen bilincseiből, hogy európai vámegység keretében megfelelően részesedhessék a mezőgazdasági jellegű Kelet-Európa, valamint Nyugat-Európa gyarmatai gazdasági kiaknázásából.^{8⁵} Az európai vámunió német propagálásában tehát összekapcsolódott a német gazdasági expanzivitás a versailles-i szerződés gyarmati rendelkezéseinek revíziójára vonatkozó tervekkel, valamint az európai gyarmatoknak az USA hatalmi szférájába kerülése elleni védekezés hangoztatásával.^{8⁶} A gyarmatok gazdasági erőforrásainak „páneurópaizálása”, minden európai polgár egyenjogúságának követelése a gyarmatok kiaknázásában, nyilvánvalóan az e lehetőségektől megfosztott német gazdaság számára teremtett volna kedvezőbb pozíciókat.^{8⁷} A vámunió gondolatának elfogadása természetesen sokféle érv felsorakoztatására adott lehetőséget, s a vámunió elfogadása mögött eltérő gazdaságpolitikai koncepciók is állhattak. Jelentős különbség mutatkozott például a tekintetben, hogy az Európán belüli

^{8¹} Kövics Emma: A Páneurópa mozgalom gazdasági programja. Egyetemes Történeti Tanulmányok. XI. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica XXV. Debrecen, 1977. 69–70.

^{8²} O. Wingen: Das Problem Paneuropa. Der Dawesweg. 2. Jhrg. 1/2. H. 1926.

^{8³} G. Schulze: i. m. 117.

^{8⁴} ZSTA NL. H. Müller 150. 11. és 12.

^{8⁵} Berliner Morgenpost. 1932. június 19.

^{8⁶} R. Westphäling: Die Paneuropa-Bewegung. Wirtschaft und Arbeit. 3. Jhrg. Nr. 11. 78. 1926. november.

^{8⁷} W. Heile: i. m. 63. – uő: Bund für Europäische Cooperation. Interparlamentarisches Bulletin. 9. Jhrg. Nr. 3. 110. 1929. május–június. – G. Schulze: i. m. 10. 1. – März: Klippen für Paneuropa. Deutsche Einheit. 10. Jhrg. Nr. 14. 320. 1928. április 7. – O. Wingen: i. m.

vámok eltörlését egy általános szabadkereskedelmi politika részeként tartották elképzelhetőnek, hangsúlyozva, hogy Európa gazdasági egysége nem irányulhat más kontinensek ellen,⁸⁸ vagy éppen az angolszász gazdasági fölény elleni védekezés jegyében tartották szükségesnek a megszülető európai egység gazdasági vámvédelmét.⁸⁹

A francia–német együttműködés szószólói, Julius Wolf és Max Cohen e két ország gazdasági kapcsolatainak szorosabbra fűzésétől várták az európai vámegység feltételeinek beérését,⁹⁰ míg a kelet-európai terjeszkedésben érdekelt csoportok képviselői Európának az orosz élelmiszerbehozatalra való ráutaltságát, illetve a német ipar által kiaknázandó kelet-európai piaclehetőségeket állították előtérbe.⁹¹

A vámunióval szembeni fenntartások megfogalmazói is elismerték, hogy az iparilag fejlett országok számára kedvező lehetőséget kínálna az Európán belüli vámok eltörlése, de az iparilag fejletlen államok nemzetgazdasága megsínylené azt, s Európa-szerte rosszabodnának a szociális viszonyok.⁹² Az Európán belüli gazdasági egyenlőtlenségek problémája mellett fölmerült az az aggodalom is, hogy a magas vámokkal védett európai gazdasági unió szembefordítaná a kontinens gazdaságával a világ gazdaságot, s ez hátrányos lenne a világpiacon orientált Németország gazdasága szempontjából, s ezért a kontinentális kereskedelempolitika helyett a világkereskedelemre tekintő gazdaságpolitika folytatását javasolta.⁹³

Mivel a német gazdaságban vezető szerepet játszó ipari köröknek különböző megfontolások alapján érdeküknek tűnt az expanzió keretében felhasználható európai vámunió támogatása, a terv ellenzőiként fellépő egyes agrárius csoportok kisebbségben maradtak velük szemben. Az agrárérdekek képviselői arra hivatkoztak, hogy szabad agrárbehozatal, vagy a mezőgazdasági vámok nagyarányú csökkentése esetén a német mezőgazdaság összeomlana, míg a kiegyensúlyozott mezőgazdasági és ipari szerkezettel bíró Franciaország képes lenne megőrizni viszonylagos gazdasági önállóságát, s ezáltal hegemon szerephez jutna a kontinensen.⁹⁴ A mezőgazdaság, illetve a paraszti lakosság védelmét olyan kötelességnek tartották, amit a szűk gazdaságossági szempontok rovására is képviselnie kell Németország gazdaságpolitikájának.⁹⁵

⁸⁸ A. Weber: Paneuropa. *Europäische Revue*. 1. Jhrg. 9. H. 152. 1925. december 1. – W. Heile: Grenzen und Afugaben... 56. – Zur Geschichte der Paneuropa Bewegung. *Die Friedens-Warte*. 30. Jhrg. 6. H. 188. 1930. június. – R. Hilferding az SPD programjáról. *Sozialdemokratischer Parteitag* 1925. in *Heidelberger Protokoll*. 281–282.

⁸⁹ J. A. Salter: i. m. 577. – R. Westphäling: i. m. 78. l. – A. Halasi: Die Vereinigte Staaten von Europa. *Die Justiz*. B. 5. H. 7. 389. 1930. április. – W. Seidel: i. m. 43–45. – Y. Le Trocquer: Vereinigte Staaten von Europa? – *Zeitschrift für Geopolitik*. 6. Jhrg. 8. H. 621. 1929. augusztus.

⁹⁰ Paneuropakongress. *Weltwirtschaft*. 14. Jhrg. Nr. 11. 255. 1926. november – M. Cohen: Wege nach Kontinentaleuropa. i. h. 479. és 481.

⁹¹ M. Kemmerich: i. m. 248. – M. F.: Deutschland oder Paneuropa? *D. Allg. Zeitung* 1929. február 1.

⁹² H. Bujak: Paneuropa. *Arbeit und Wirtschaft*. 4. Jhrg. 764. 1926. október 1. – A. Grabowsky: i. m. 686. – Sierp: i. m. 271.

⁹³ Eulenburg: *Die europäische Zollunion*. *Berliner Tageblatt*. 1926. március 10.

⁹⁴ A. Grabowsky: i. m. 686.

⁹⁵ M. Kemmerich: i. m. 247. – Valentinus: Paneuropa-Deutschlands Ende. *Berliner Börsen Zeitung*. Nr. 443. 1929. szeptember 22.

Coudenhove alapvetően politikai orientáltságú Páneurópa-programja az európai vámunió megteremtésével vélte megoldhatónak az első világháború utáni Európa gazdasági nehézségeit. A fokozatosan és csak a távoli jövőben megvalósuló vámunió terve azonban a mozgalmon belül sem zárta ki a gazdasági egységesülés más útjait, módoszatait kereső megoldásokat, terveket. Részben a vámegység útján teendő lépésként merültek fel a kereskedelmi szerződések rendszerének megváltoztatását célzó javaslatok. A heidelbergi szociáldemokrata pártkongresszus vitájában felszólaló R. Schmidt a nemzetek gazdasági egyesülése érdekében sürgette a hosszú lejáratú kereskedelmi szerződések megkötését.⁹⁶ Amennyiben a kereskedelmi szerződések az általános vámcsökkentés, a belföldi és exportár különbségeinek felszámolása, a behozatali és kiviteli tilalmak megszüntetése, illetve a legnagyobb kedvezmény elve elfogadása alapján köttetnének meg, elősegíthetnék az európai vámunió gondolatának, egy nemzetközi gazdaságpolitikának az elfogadtatását.⁹⁷

Az európai gazdasági egység megteremtése folyamatában többen is kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az egységes elvek alapján szabályozott bankjegy-kibocsátásnak, az egységes európai valutarendszer, bank- és hitelszervezet, illetve egy összeurópai jegybankrendszer megteremtésének.⁹⁸ A pénzügyi kérdések természetesen éppoly bonyolultak és ellentmondásosak voltak, mint a vámpolitika problémái, így ezek felvetése vagy előtérbe állítása nem vitt közelebb az európai gazdaság egységesüléséhez.

Bizonyos értelemben több gyakorlati eredményt várhattak az integráció hívei a különböző nemzetközi kartell-megállapodásoktól. A húszas években megkötött nemzetközi monopolista szerződéseket – a francia–német acélkartellt, a francia–német káliszindikátust, a vegyipar nemzetközi trösztösítését stb. – a kor gazdasági tendenciáihoz jól alkalmazkodó, a gazdasági koncentráció és a differenciálódás fejlődési irányait egyaránt lehetővé tevő gazdasági megállapodásoknak tekintették.⁹⁹ Ezekben látták a páneurópai trösztök előfutárait, s továbbfejlődésük fontos feltételének tartották, hogy a kormányok, illetve államközi szervek ellenőrizzék e szervezetek tevékenységét.¹⁰⁰ A páneurópai gazdasági program németország fogadtatása azt tükrözi, hogy a nemzetállami kereteken túlnőtt német monopoltőke felkarolt minden tervet, ami nagyobb nemzetközi mozgásteret kínált a stabilizáció idején gazdaságilag megerősödött, de politikai eszközökkel még meglehetősen szűk korlátok közé szorított német ipar számára. Ez az útkeresés azonban az általánosan uralkodó gazdaságpolitikai koncepcióknak megfelelően elsősorban a forgalmi szférára korlátozódott, s azt a neoliberais szemléletet tükrözte, hogy a védővámok és az állam egyéb szabályozó tevékenységének kiiktatása révén megoldhatók az európai gazdaság gondjai.

⁹⁶ Sozialdemokratischer Parteitag 1925 . . . 60.

⁹⁷ H. Bujak: i. m. 766.

⁹⁸ G. Schulze: i. m. 12. – G.R. Westphäling: i. m. – Paneuropakongress. Weltwirtschaft. 14. Jhrg. Nr. 11. 1926. november.

⁹⁹ M. Cohen: Wirtschaftliche Erwägungen zur politischen Wahl. ZSTA Reichslandbund. Personalia. 68. 67. – O. Lutz: Kontinentale Einigungsbestrebungen. Illustrierte Zeitung. Nr. 4289. 743. 1927. – W. Seidel: i. m. 45. – W. Jacobs: Paneuropa. Allgemeine deutsche Lehrerzeitung. 57. Jhrg. Nr. 32. 661. 1928. augusztus 9.

¹⁰⁰ A. Halasi: i. m. 395. – Y. Le Trocquer: i. m. 623. ZSTA NL H. Müller 150. 12. – H. Schlüpmann: i. m. 528.

A gazdasági és politikai expanzió lehetséges tereumáról fontos viták folytak a német publicisztikában. Az integrációs tervek között ugyanis szükségképpen fölmerült a komoly történeti gyökerekkel bíró Mitteleuropa-gondolat is. Coudenhove Páneurópa-terve nem zárta ki ugyan eleve az Európán belüli regionális egyesüléseket, de a német hegemonia veszélye miatt elvetette a Németország vezette Közép-Európa gondolatát, s helyette a kelet-európai államok agrárblokkja, illetve a francia–német vámunió között kialakítandó kapcsolatokat tartotta a páneurópai egységet jól szolgáló átmeneti stádiumnak.¹⁰¹

Voltak azonban Németországban olyan, a francia–német együttműködést abszolutizáló körök, amelyek elvetettek minden közép-európai megoldást, mivel véleményük szerint e két nyugat-európai államnak döntő szerepet kell játszania az európai egység megteremtésében, s e funkciójukat nem helyettesítheti egy közép-európai blokk.¹⁰²

E felfogással élesen szemben állt az a nézet, amely Páneurópát zsákutcának tekintette, hiszen ezt a tervet úgy tekintette, mint a Közép-Európa fölötti francia uralom eszközét. A Páneurópa-gondolat németországi propagálását vagy elfogadását rendkívül károsnak tartotta volna, mint ami letérite Németországot a természetes gazdasági fejlődés közép-európai útjáról.¹⁰³ E nézetek képviselői a páneurópai koncepciótól eltérően arra a következtetésre jutottak, hogy Európa megújulásának Közép Európából kell kiindulnia, s a közép-európai egység megteremtése nélkülözhetetlen előfeltétele az esetleges összeurópai integrációnak.¹⁰⁴

Közép-Európával kapcsolatban természetesen nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ez a térség jórészt a francia politikai érdekkörbe tartozik. A Mitteleuropa-gondolat képviselői szerint azonban ezt ellensúlyozhatja Németország különösen erős gazdasági befolyása, s egy francia indíttatású Páneurópával szemben a német politikai érdekeknek is jobban megfelelő ellenjavaslat lehet Közép-Európa államainak egyesülése.¹⁰⁵ E koncepció mellett érvelve hangsúlyozták, hogy Közép-Európa államai földrajzi, éghajlati, gazdasági és kulturális tekintetben organikus egységet alkotnak, s ezen egység szervezeti kereteit meg lehet teremteni különböző módokon, csak egyféleképpen nem, tudniillik Németország kirekesztésével.¹⁰⁶

A közép-európai problémák közül a weimari Németországot az Ausztriához való viszony érintette a legérzékenyebben. Coudenhove többször is elismerte ugyan, hogy a békeszerződés e tekintetben sérti a népek önrendelkezési jogát, de véleménye szerint a problémát nem lehet az Anschluss végrehajtásával megoldani, kielégítő és békés megoldást csak a páneurópai föderáció kínálna. Páneurópa programját Németország számára elő-

¹⁰¹ Coudenhove *Kalergi*: Europas Kornkammer. Z. Peu. 1930.

¹⁰² M. Cohen: Wege nach Kontinentaleuropa. 480. – W. Heile is úgy vélekedett, hogy aki Mitteleuropa megvalósulását óhajtja, annak Páneurópa útján kell járnia. Berliner Tageblatt 1926. március 30.

¹⁰³ F. Rittelmeyer: Paneuropa. Die Christengemeinschaft. 6. Jhrg. 5. H. 160. 1929. augusztus – Deutsch-österreichische Zusammenarbeit. Gefahren der Paneuropa-Ideen. Deutsche Bergwerkszeitung. Düsseldorf, Nr. 249. 1929. október 23.

¹⁰⁴ H. E. Lauer: i. m. 132. – Kölnische Volkszeitung. Nr. 218. 1930. április 30.

¹⁰⁵ H. Herdegen: Paneuropa oder Mitteleuropa. Neue Preußische Kreuz-Zeitung. Nr. 7. 1930. január 5.

¹⁰⁶ A. Grabowsky: i. m. 703–704. – Sierp: i. m. 274.

nyösebbnek tartotta az Anschluss követelésénél, mivel az előbbi biztosítaná valamennyi német kisebbség hatékony védelmét, s a német gazdaság piaclehetőségei is kedvezőbbek lennének, mint az egyesült német–osztrák vámterület keretei között.¹⁰⁷ Coudenhove törekvését, hogy az Anschluss-gondolatot az egész Európa egyesülésének pacifista koncepciójával helyettesítse, nem fogadták megértéssel Németországban. Azzal vádolták a Páneurópa-mozgalom vezetőjét, hogy jelszavai csak Németország és Ausztria egyesülésének megakadályozását szolgálják, holott ezen egyesülés végrehajtása nélkül Páneurópa csak torzszülött lehetne. E bírálók Európa egységesítését csak úgy tudták elképzelni, hogy az egység útján teendő első lépés valamennyi német egy birodalomban való egyesítése.¹⁰⁸ A kérdés európai jelentőségét emelte ki Hermann Müller is, amikor a Népszövetség keretében létrehozandó európai szekció fő feladatául az Anschluss-probléma megoldási módozatainak kimunkálását jelölte meg.¹⁰⁹

A francia politikának a német–osztrák vámuniós tervvel kapcsolatban mutatott merevsége megerősítette azokat a német véleményeket, hogy Páneurópa a francia hegemontörekvések leplezésének eszköze csupán, eszköz arra, hogy Németország egyenlőtlen és méltánytalan helyzetét tartósítsa Európában.¹¹⁰

A közép-európai és délkelet-európai térség megoldhatatlan gazdasági és politikai problémái valójában a Páneurópa-terv kudarcának igen lényeges összetevői voltak. A térségben érdekelt európai nagyhatalmaknak a terület jövőjére, újrendezésére vonatkozó elképzelései olyannyira különböztek egymástól, hogy lehetetlen volt ezen törekvések összeolvasztása egy nagyszabású európai integrációs koncepcióban. A nagyhatalmak eltérő érdekein túl megoldhatatlan volt a közép-európai államok összefogása a békerendezés hibáiból eredő külpolitikai ellentétek, valamint a gazdasági és szociális fejlettség szintjében mutatkozó nagy különbségeik következtében is.

A Páneurópa-mozgalom programja természetszerűen elsősorban külpolitikai és gazdaságpolitikai jellegű problémákat vetett fel, s Németországban is ezek a vonatkozásai álltak a viták középpontjában. Coudenhove nem fogalmazott meg társadalompolitikai programot, arra törekedett csupán, hogy mozgalma pártok fölöttiségét hangsúlyozva, minél szélesebb társadalmi bázisra tegyen szert. Programjának kozmopolitizmusa és pacifizmusa miatt természetesen a liberális-demokratikus erők támogatását élvezte. A szabadkőműves-mozgalom Európa-szerte szorosan összekapcsolódott a Páneurópai Unió tevékenységével, így Páneurópát Németországban is a nagy szabadkőműves célok egyik alapjának tekintették.¹¹¹

Hasonlóképpen a célok rokonsága alapján alakult ki szoros kapcsolata a különböző pacifista szervezetekkel, az európai békemozgalommal. A pacifizmust a kortársak is a Páneurópa-eszme egyik legfontosabb elemének tartották¹¹², s Müller, szociáldemokrata miniszterelnök is azt emelte ki, hogy a háború elhárítására való törekvés az az alapvető

¹⁰⁷ Coudenhove *Kalergi: Kampf um Paneuropa*. 3. B. 130–132.

¹⁰⁸ *Sierp*: i. m. 273.

¹⁰⁹ ZSTA NL H. Müller. 150. 14–15.

¹¹⁰ *Berliner Börsen Courier*. 1931. május 16. – *Kölnische Zeitung*. 1932. október 8.

¹¹¹ *L. Nagy Zuzsa: Szabadkőművesség a XX. században*. Bp. 1977. 89–96.; *E. Littmann*: i. m.

¹¹² *A. Halasi*: i. m. 388.

motívum, amiért a német szociáldemokrácia ragaszkodik és ragaszkodni kíván a heidelbergi program Európa egyesülését szorgalmazó pontjához.¹¹³ A német szociáldemokrácia nagyrészt éppen a pacifizmus talaján kapcsolódhatott a polgári Európa-gondolathoz. Az 1925. évi pártkongresszus vitájában az az álláspont alakult ki, hogy jóllehet a kapitalizmus a háborút jelenti, s a tartós béke feltétele lenne a szilárd szocialista kormányhatalom Európa államaiban, a békéért való harc kérdését nem szabad levenni a napirendről pusztán azért, mert az nem szocialista béke lenne. Ebből következően a német munkásmozgalomnak minden erejével támogatnia kell a békemozgalmakat.¹¹⁴ Ezzel a felfogással szemben megfogalmazódott a baloldali kritika, amelyik okkal-joggal nevezte az Európa-gondolat megjelenését az európai burzsoázia rossz közérzete egyik kifejezőjének, s a munkásosztályt óvta a polgári Páneurópa-mozgalomhoz való csatlakozástól. Nézetük szerint ugyanis Páneurópa győzelme valójában az európai szociáldemokrata pártok hatalomra kerülése után valósulhatna meg, így az európai egyesülés ügyét azzal lehet leginkább szolgálni, ha minden ország munkássága teljesíti proletárküldetését.¹¹⁵ A békéért való harc éppoly illuzórikus a szocializmusért folytatott harc nélkül, mint ahogy nem helyes Páneurópáról általában beszélni anélkül, hogy állást foglalnánk annak társadalmi alapja és államformája kérdésében.¹¹⁶

Joggal bírálta a szociáldemokrácia Coudenhove mozgalmát szociális érdektelensége miatt, s a terv gyakorlati megvalósulása egyik fontos akadályának sokan éppen azt tartották, hogy a hangsúlyozott osztályellentétek időszakában egyetlen politikai mozgalom sem ignorálhatja ezeket az ellentéteket. Azt, hogy a Müller-kormány nem tudott előrelépni az európai egyesülés útján, éppen a társadalmi konfliktusok elmélyülésével hozták összefüggésbe.¹¹⁷

Coudenhove tudatosan elzárkózott attól, hogy programját valamely társadalmi csoport kizárólagos érdekeinek rendelje alá, de evolúciós és liberális társadalompolitikai nézetei megkönnyítették a német szociáldemokrácia csatlakozását a Páneurópa-mozgalomhoz. A szupranacionális eszmének mély gyökerei voltak az európai és a német szociáldemokrata ideológiában, s a weimari köztársaság időszakában is élt az a felfogás, hogy Páneurópa kedvező kereteket biztosítana a munkásosztály fejlődése számára, mivel lehetővé tenné az egységes európai szociális törvényhozás megvalósítását, a munkanélküli segélyezés általánossá tételét, s általában magasabb szintű szociálpolitikát eredményezne a kontinensen.¹¹⁸ A német szociáldemokrácia olyannyira harmonizálónak érezte saját törekvéseivel a Páneurópa-programot, hogy Coudenhove mozgalmát a német szocializmus

¹¹³ ZSTA NL H. Müller. 150. 2. és 32.

¹¹⁴ Sozialdemokratischer Parteitag 1925 . . . Ld. különösen *Otto Wels* megnyitó beszédét és *Arthur Crispian* felszólalását. 82. és 232.

¹¹⁵ *H. Bujak*: i. m. 763–766. – *G.P. Friedländer*: Paneuropäischer Humbug. Welt am Abend. Nr. 115. 1930. május 19.

¹¹⁶ *A. Steiniger*: Paneuropa und der Friede. Die Friedens-Warte. 27. Jhrg. 5. H. 137. 1927. május – *P. Lang*: „Paneuropa”. Die Internationale. 9. Jhrg. 21. H. 264. 1926. november 1.

¹¹⁷ *A. Lauerbach*: Die Ergebnisse der Paneurope Bewegung. Zeitschrift für Politik. B. 18. 799. 1929.

¹¹⁸ *M. Cohen*: i. m. 481. – *H. Soffner*: Die Vereinigte Staaten von Europa. Arbeit und Wirtschaft. 4. Jhrg. 23. k. 934–937. 1926. december 1. – *R. Westphaling*: i. m. 79.

legsajátabb szellemi termékének kisajátításával vádolta meg.¹¹⁹ Más irányú eltúlzása volt e kapcsolat mélységének az a vélemény, hogy Coudenhove programja a jövőbeni szocialista világgöztársaságot készíti elő, s lényegében azonos a marxista szocializmus eszméjével.¹²⁰

Míg a szociáldemokraták a gazdasági felvirágzást és a demokrácia kiteljesedését remélték Páneurópától, a kommunisták azt az álláspontot fogalmazták meg, hogy Páneurópától nem lehet a munkásosztály életszínvonalának emelkedését várni, hiszen Páneurópa mindössze annyit jelentene, hogy több kapitalista poklot egyetlen ilyen pokol váltana fel.¹²¹ A nem különösebben mélyreható kommunista bírálatok – a Komintern álláspontjához hasonlóan – aggódtak a tőkés európai államok egyesülésének lehetséges szovjetellenes politikai tartalma miatt, s kevés figyelmet fordítottak a benne levő polgári demokratikus tendenciákra.

A Páneurópa-mozgalom liberális-demokratikus gondolatrendszere, kozmopolitizmus, illetve a mozgalom vezetőinek személye kihívta a német szélsőjobboldal támadását is. Coudenhove egy müncheni előadása során heves vitába keveredett jobboldali személyiségekkel, akik szemére vetették, hogy az utópisztikus Páneurópa-terv árt Németország nemzeti érdekének, s a Páneurópa Unió helyi csoportja megalakulása kapcsán a bajorországi sajtóban figyelmeztető hangok jelentek meg a kozmopolitizmus megerősödése miatt.¹²² Coudenhove szabadkőműves volta, valamint feleségének zsidó származása antiszemita és antiliberalis demagóg kirohanásokra is ürügyet adott a szélsőjobboldali sajtónak, s a náciizmus erősödésével fokozódott a Páneurópa-mozgalom elleni támadás is.¹²³

A fasizmus uralomra törő erői és a német demokrácia defenzívába szoruló képviselői között kiélesedő harc idején a Páneurópa-mozgalomnak a német társadalomban korábban érvényesülő hatása fokozatosan gyengült, hiszen a társadalmi-politikai problémák megoldására csak körvonalozatlan, a gyakorlati politikában nem hasznosítható elképzelésekkel rendelkezett. A Páneurópa Unió németországi szervezete tevékenységének betiltása azt jelezte, hogy a német demokrácia veresége, a náciizmus uralomra jutása után nincs helye többé a német politikában az agresszív nacionalizmustól eltérő politikai elképzeléseknek.

Э. Кёвич

Приём пан-европейского движения в Германии.
1924—1932

Среди стремлений к интеграции, оживлённых во всей Европе после первой мировой войны, статья подвергает анализу приём в Германии пан-европейского движения Куденхова-Калерги. На основе архивных источников и сообщений печати, находящихся в ГДР, она показывает отношение немецкого политического и экономического руководства, и также отношение различных групп,

¹¹⁹ L. Quessel: Kontinentaleuropa im Parteiprogramm. Sozialistische Monatshefte. 1925. szeptember.

¹²⁰ J. G. Himmer: Paneuropa. Nationalwirtschaft. 1. Jhrg. 3. H. 276–277. 1928.

¹²¹ P. Lang: i. m. 265.

¹²² Haniel, a Birodalmi Kormány képviselője jelenti a Birodalmi kancelláriának 1927. május 31-én. ZSTA. R. 43. I/512. Pazifistische Bestrebungen und Verbände. 1927–1928.

¹²³ Deutsche Wochenschau Nr. 45. 1929. október 26.

имеющих влияние на формирование политико-общественного мнения, к отдельным аспектам пан-европейского проекта, их мнению о нём. Она даёт обзор вопросов, связанных с европейской интеграцией, с точки зрения одной европейской великой державы, с точки зрения веймарской Германии.

Автор статьи устанавливает: решение вопроса в смысле «маленькой Европы» обозначало-бы для Германии слышком ограниченные возможности в арене европейской политической жизни. Её связи с Англией, с США, с Советским Союзом Германия не хотела приносить в жертву в интересах пан-европейского сотрудничества. Она отвергнула реформу Лиги Наций, замысленную Куденховом-Калерги именно потому, что боялась сужения возможностей маневрирования в внешней политике. Анализируя отзывы вопроса в немецкой печати можно устанавливать, что разные группы подходили к программе пан-европейского движения по разным исходным пунктам и по разным перспективам, и почти каждое течение нашло себе в ней элемент, к которому могло присоединиться. В поддержке пан-европейской мысли на вид встретились совершенно разные политические стремления, течения.

В центре дискуссий о европейской таможенной унии стояла альтернатива первенства политической или экономической интеграции. Современные, экспортирующие секторы немецкой промышленности конечно поддержали скорейшее создание таможенной унии, улучшающей возможности экономической экспансии. Однако нуждающиеся в протекционизме отрасли промышленности и аграрные круги выдвинули в передний план политическую сторону европейского единства. Предпосылкой экономической интеграции они считали преодоление политических противоположностей в Европе.

Важной составной частью дискуссии, развёртывающейся в Германии, являлось соотношение Пан-Европы и Центральной Европы. Статья показывает, что значительная часть немецкого политико-общественного мнения предпочитала центральноевропейскую, имеющую и историческое корня, мысль перед Пан-Европой. Автор статьи одновременно подчёркивает, что противоположные интересы великих держав, осуществляющиеся в Центральной Европе, и сами конфликты среди государств этого региона сделали иллюзорной европейскую интеграцию.

Общественный базис пан-европейского движения и в Германии оказался довольно гетерогенным. Демократичные и пацифистские лозунги движения сделали его популярным в либералдемократических и социалдемократических кругах. Поляризация немецкой политической жизни, усиление крайних правых и ультра националистических течений, их приход к власти приводили к концу пан-европейского движения.

Emma Kövics: Die Rezeption der Paneuropa Bewegung in Deutschland 1924–1932

Die Studien analysiert die Rezeption einer der in Europa nach dem Ersten Weltkrieg sich belebenden Integrationsbewegungen, Coudenhove Kalergi's Paneuropa Bewegung, in Deutschland. Aufgrund von Archiv- und Pressematerialien in der DDR beschäftigt sie sich mit den Stellungnahmen der deutschen wirtschaftlichen und politischen Führung und anderer "pressure-groups" zu gewissen Aspekten des Paneuropa Planes und faßt die Problem der europäischen Integration von dem Gesichtspunkt einer europäischen Großmacht, der Weimarer Republik, zusammen.

Die Autorin stellt fest, daß für die offizielle deutsche Außenpolitik hätte die "kleineuropäische" Lösung Deutschlands Bewegungsmöglichkeiten in der europäischen Machtpolitik allzusehr begrenzt. Deutschland wollte die Verbindungen mit England, der Sowjet-Union und den Vereinigten Staaten im Interesse einer europäischen Zusammenarbeit keinesfalls aufopfern. Die von Coudenhove geplante Reform des Völkerbundes haben sie auch in Angst von der Begrenzung der Manöver-Möglichkeiten der deutschen Außenpolitik zurückgewiesen. Aufgrund einer Analyse des deutschen Pressechos ist es klar, daß die verschiedenen Interessgruppen näherten sich zum Program der Paneuropa Bewegung von

verschiedenen Ausgangspunkten und Perspektiven und fast jede Richtung hat ein Element in diesem Program gefunden woran sie sich anschließen konnte. Völlig verschiedene Richtungen und Bestrebungen waren über die Unterstützung der Paneuropa Idee einig.

Im Zentrum der Diskussionen über die europäische Zollunion stand die Alternative der Priorität entweder der politischen oder der wirtschaftlichen Integration. Die modernen, exportfähigen Zweige der deutschen Industrie waren natürlich für die je frühere Begründung einer, die Bedingungen der wirtschaftlichen Expansion verbessernden Zollunion. Die den Zollschatz im größerem Maße brauchenden Industriezweige und Agrarkreise hielten die politische Seite der europäischen Einheit für wichtiger, ihrer Meinung nach war die Überwindung der politischen Gegensätze in Europa eine Vorbedingung der wirtschaftlichen Integration.

Das Verhältnis zwischen Mitteleuropa und Paneuropa war ein wichtiger Teil der in Deutschland stattfindenden Diskussion. Die Studie stellt fest, daß ein bedeutender Teil der deutschen öffentlichen Meinung bevorzugte den Mitteleuropa Gedanke (auch wegen seiner historischen Wurzeln) gegenüber Paneuropa. Gleichzeitig betont die Autorin, daß wegen der gegensätzlichen Interessen der Großmächte im mitteleuropäischen Raum und wegen der lokalen Konflikte der hierigen Staaten war die europäische Integration eine Illusion.

Die gesellschaftliche Basis der Paneuropa Bewegung war auch in Deutschland ziemlich heterogen. Ihre demokratische und pazifistische Losungen haben die Bewegung in liberalen demokratischen und sozialdemokratischen Kreisen populär gemacht. Die Polarisation des politischen Lebens in Deutschland, die Verstärkung und später Machtübernahme der rechtsradikalen und ultranationalistischen Bewegungen haben zum Untergang der Paneuropa Bewegung geführt.